

Motyw myszy w folklorze karaimskim z Krymu

Anna Sulimowicz

Uniwersytet Warszawski, Wydział Orientalistyczny,
Zakład Turkologii i Ludów Azji Środkowej

Summary: This article provides a review of six versions of a song *Sıçan* ('Mouse') which can be found in the *mejumas*, i.e. Crimean Karaim collections of popular literature, together with an edition of three hitherto unpublished versions. This humorous ditty describes the damage caused by a malicious rodent. The oldest version can be dated precisely to 1864, while the latest appeared in 1964. The many differences in the sequence of stanzas, motifs and their details indicate that the content of the *mejumas* was most probably not transcribed (copied from one manuscript to another), but rather constitutes a written record of an oral performance either heard directly or based on memory. Striking similarities between the Crimean Karaim variants and the Crimean Tatar ones, as well as variants found in the popular repertoire of Anatolia and Balkans, especially the version recorded by I. Kúnos in 1880s, suggests that this particular song originates from Turkey and it appears very likely that Karaims who maintained particularly close religious, economic and also family ties with their co-believers in Istanbul may have been responsible for "importing" it from Turkey to Crimea.

Keywords: Crimean Karaim literature, Crimean popular literature, Crimean Karaim folklore, Anatolian Turkish popular literature, *türkü* songs

I. Wprowadzenie

Krymskokaraïmskie rękopiśmienne zbiory literatury ludowej, tzw. medżuma, stały się w ostatniej dekadzie obiektem wzrastającego zainteresowania turkologów językoznawców. Co prawda już w 1888 r. zbiór tego rodzaju wydany został drukiem (w alfabecie oryginału, tj. hebrajskim) przez Radłowa,¹ publikowane były też pojedyncze utwory lub grupy utworów,² jednak pierwszą edycję krytyczną zbioru należącego do Eliahu syna Josefa Kyldży przygotowała Aqtay w 2009 r.,³ a rok później Çulha opracowała medżumę Katyka.⁴ W roku bieżącym ukazała się dokonana przez tę ostatnią edycja odnalezionej w krymskokaraïmskim rękopisie wersji jednej z baśni tysiąca i jednej nocy.⁵ Ponadto turecka badaczka przygotowała transkrypcję na zaadaptowany dla języka tureckiego alfabet łańciski medżumy oraz pozostałych materiałów krymskokaraïmskich i krymskotatarskich zamieszczonych przez Radłowa w siódmym tomie jego *Proben der Volksliteratur*⁶. Można się spodziewać, że

¹ [V. Radlov, red.] מַגּוּמָא יענה קרימדאגי קראימלר אראסינדא קוללאנילן מסלילר היכאייטלר [S. Petersburg 1888], ss. 424. Zawartość tej publikacji w niezmienionym układzie typograficznym została przez Radłowa włączona do tomu VIII *Obrazcy narodnoj literatury severnych tjurkskich plemen. Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. St. Petersburg 1896.

² Zob. R. S. Kefeli. 1910. *Atalar sozy*. Sankt-Peterburg; B. Kokenaj. 1933. *Ata sezleri Kryrymly Karajlarnyn*. „Karaj Awazy” 8: 19–22; A. Zajączkowski. 1939. *Tatarsko-karaïmskie piosenki ludowe z Krymu* (t. zw. *çij*). „Rocznik Orjentalistyczny” 14: 38–65; W. Zajączkowski. 1959. *Die krimkaraimischen Sprichwörter*. „Folia Orientalia” 1: 57–61; tenże. 1961. *Z poezji ludowej tatarsko-karaïmskiej na Krymie*. „Rocznik Orientalistyczny” 24, 2: 119–147; O. Kefeli. 1998. *Kazka pro ledačogo chlopca. Karaïms’ka narodna kazka. Dönbel ulannyñ yomağı. Qarayım halq yomağı*. W: *Steżkami premudrych kazok. Narodni kazky*, Kyjiv: 86–99; D. Shapira. 2002. „*Pesn’ o Mangupe*” 1793 goda: *Neizvestnyj istočnik po istorii karaïmov Kryma*. „Vestnik Evrejskogo Universiteta. Istoriâ, Kul’tura. Civilizaciâ”, 7 (25): 283–294; H. Jankowski. 2005. *Reading Loose Sheets of Paper Found Among the Pages of Karaim Mejumas*. „Mediterranean Language Review” 16: 145–166.

³ G. Aqtay. 2009. *Eliyah Ben Qlci’s Anthology of Crimean Karaim and Turkish Literature. Vol. I Introduction, Text and Indexes. Vol. II Facsimile*. İstanbul.

⁴ T. Çulha. 2010. *Kırım Karaycasının Katk Mecuması. Metin-Sözlük-Dizin*. İstanbul.

⁵ Eadem. 2017. *Seyfü’l-Mülük ile Bediü’l-Cemâl Hikâyesi (Kırım Karay Rivayeti)*. Ankara.

⁶ Eadem (opr.). 2015. *Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Derleyip çeviren Dr. W. Radloff. VII. Bölüm. Kırım Ağzları*. Ankara.

publikacja ta, umożliwiającą turkologom, zwłaszcza tureckim, szerszy dostęp do tego zasobu poprzez likwidację bariery w postaci zastosowanych przez Radłowa alfabetu hebrajskiego i cyrylicy transkrypcji, otworzy też nowe perspektywy w badaniach nad ludową literaturą krymskich Karaimów. Dotychczas bowiem badania koncentrowały się na językowym aspekcie zawartości manuskryptów, nie była ona natomiast w zasadzie analizowana pod kątem literaturoznawczym. Analiza taka mogłaby z pewnością dostarczyć interesujących informacji o wzajemnych oddziaływaniach literatury ludowej z północnych i południowych wybrzeży Morza Czarnego.

W czwartym tomie „Almanachu Karaimskiego” Smętek opublikowała dwie piosenki ludowe pochodzące z rękopisu medżumy Samuela Kohena.⁷ Jednym z analizowanych przez nią utworów była piosenka o myszy (*Siçanmñ türkisi*) znana również z VII tomu *Proben der Volksliteratur*⁸ Radłowa, gdzie występuje pod niemal identycznym tytułem (*Siçan türküsü*), lecz w nieco obszerniejszej wersji. Utwór ten musiał cieszyć się popularnością, gdyż znaleźć go można także w innych rękopiśmiennych karaimskich zbiorach literatury ludowej z Krymu. Jego warianty występują w dwóch medżumach pochodzących ze zbiorów Józefa Sulimowicza, rękopisach o numerach inwentarzowych JSul.I.21 i JSul.I.28. Kolejny – najbardziej współczesna wersja – pojawia się w sporządzonych w latach 60. zeszytach Josifa Kefelego, również wchodzących w skład warszawskiej kolekcji.

Co więcej, wydanie Radłowa nie jest jedynym wydaniem drukiem tego utworu. Jego wariant, zatytułowany po prostu *Siçan*, znalazł się bowiem wśród 34 karaimskich piosenek ludowych opublikowanych przez Włodzimierza Zajączkowskiego w „Roczniku Orientalistycznym” w 1961 r.⁹ W sumie mamy więc co najmniej sześć zapisów, a niewykluczone, że w rękopisach przechowywanych w kolekcji Szymona Firkowicza w Bibliotece Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie czy w zbiorach na Krymie znajdują się jeszcze inne.

⁷ D. Smętek. 2015. *Analiza porównawcza krymskokaraimskich piosenek ludowych*, „Almanach Karaimski” 4: 33–45.

⁸ W. Radlov. 1896. *Obrazy narodnoj literatury severnych tjurkskich plemen / Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. T. VII: *Nareciâ Krymskago poluostrova. Die Mundarten der Krim*. St. Petersburg: Imperatorskâ Akademiâ Nauk: 323–325. Utwór znajduje się w części opublikowanej w zapisie oryginalnym w alfabecie hebrajskim. Zob. też T. Çulha 2015: 629–633.

⁹ W. Zajączkowski 1961: 121.

Wariant opublikowany przez Radłowa pochodzi z medżumy Firkowicza z Kazania¹⁰, którą badacz datuje na koniec wieku XVIII lub początek XIX¹¹, na ile jest to datowanie wiarygodne, trudno powiedzieć. Medżuma Samuela Kogena, w której znajduje się wariant analizowany przez Smętek, datowana jest jedynie w dużym przybliżeniu na II połowę XIX w. Rękopis nr inw. JSul.I.28 został pozyskany przez J. Sulimowicza od Samuila Szabbatajewicza Kałmuka z Teodozji. Jego kopista i data powstania są znane – Azaria syn Hillela syna Nachamu Babowicz, teść ofiarodawcy,¹² zakończył sporządzanie pierwszej części w piątek, 4 dnia miesiąca adar roku 5624, czyli 12 lutego 1864 r., po czym kontynuował wpisy, a następnie dodał kolejne partie w roku 1867 oraz po 1885.¹³ Z umiejscowienia w rękopisie i duktu pisma można wysnuć wniosek, że tekst *Siçan türküsü* został zapisany w roku 1864 lub wkrótce po nim. Z kolei rodzaj papieru i atramentu oraz dekoracje z kalkomanii i obecność całych tekstów (oraz wtrętów) w języku rosyjskim w rękopisie nr inw. JSul.I.21 wskazują, że drugi z rękopisów z kolekcji Sulimowicza, tzw. medżuma Tajmaza (na wyklejce widoczne jest to nazwisko), jest późniejszy i pochodzi zapewne z końca XIX lub z początku XX w.

W. Zajączkowski swoją edycję krymskich piosenek ludowych oparł na spisany pismem cyrylicy zbiorze, którego kopistą był E. Bezekowicz, nie będący rdzennym Karaimem krymskim, lecz pochodzącym z rodziny

¹⁰ Radłow nie podaje imienia właściciela. Identyfikuje go Eliaszewicz jako Zarię (Zaracha) Abramowicza Firkowicza (1816–1894), syna Abrahama Firkowicza – jego medżuma miała być najobszerniejszą ze znajdujących się w posiadaniu Karaimów. B. S. El'āševič. 1993. *Firkovič, Zarā Abramovič. W: Karaïmskij biografičeskij slovar' (ot końca VIII v. do 1960 g.)*. Materiały k serii „Narody i kul'tury”. Vypusk XIV. Karaimy. Kniga 2. Moskwa: 194–195.

¹¹ *Obrazy*, op. cit. s. xvii. Wydanie to jest kompilacją, jednak we wstępie Radłow stwierdza, że zachował układ oryginalnej medżumy, a z innych rękopisów wstawił jedynie kilka opowiadań. Oznaczałoby to, że *Siçan türküsü* w całości pochodzi z rękopisu udostępnionego przez Firkowicza. Potwierdzeniem tego jest też fakt, że utwór znajduje się we wcześniejszej publikacji קרימדיאני קראימלר מגומא. יענה קרימדיאני קוללאנין מסלילר היכאייטר זרפו מסלילר טפמאגאלר טברלאמאלר וא טורכולדיר אראסינדא [S. Petersburg 1888], obejmującej zawartość, jak można przypuszczać, medżumy Firkowicza, a wydanej przez Radłowa kilka lat przed opublikowaniem VII tomu *Proben* w identycznym układzie typograficznym.

¹² Autorka w tym miejscu składa serdeczne podziękowania S. Shaitanowowi za cenne informacje i wskazówki dotyczące identyfikacji kopistów rękopisów.

¹³ Por. JSul.I.28 fol.40 verso, 67 verso, 81 recto, 88 verso, 227 recto, 280 recto.

wywodzącej się z Trok.¹⁴ Dokładne pochodzenie tego rękopisu, czas jego sporządzenia oraz obecne miejsce przechowywania pozostają nieznane. Na podstawie faktu, iż użyto cyrylicy, można przypuszczać, że nie był bardzo stary i pochodził zapewne z początków XX w.

Również cyrylicą został spisany ostatni z omawianych wariantów piosenki. Znajduje się on w zeszycie nr inw. JSul.I.55.09, sporządzonym w 1964 r.¹⁵ Nie można stwierdzić z całą pewnością, czy wariant ten został przepisany przez Kefelego z jakiegoś starszego zbioru, czy też pochodzi z jego własnego repertuaru – kopista bowiem był autentycznym karaimskim muzykiem ludowym, śpiewał i grał na skrzypkach *gemane* podczas wesel i karaimskich spotkań, i bez wątpienia doskonale znał ludowy repertuar.

Najstarszy wariant, którego datowanie nie budzi wątpiwości, pochodzi więc z roku 1864, a najnowszy – z 1964, co oznacza, że mamy do czynienia z utworem zaświadczoneym na przestrzeni dokładnie stu lat. Nie ma wystarczających danych dotyczących czasu i miejsca powstania poszczególnych wariantów, by dało się w wiarygodny sposób prześledzić wariacje treści i stworzyć swojego rodzaju *stemma codicum* tej piosenki. Jednak popularność jej samej lub zawartych w niej motywów w literaturze ludowej tak krymskotatarskiej, jak i tureckiej, w tym także pozaanatolijskiej, może dostarczyć pewnych informacji o jej pochodzeniu i rozwoju.

¹⁴ W. Zajączkowski 1961: 120. Zajączkowski nie podaje imienia kopisty, jedynie inicjał. Można przypuszczać, że chodzi o urodzonego w Odessie Ezrę Troickiego (1850 – ok. 1920), pochodzącego z trockich Karaimów. Por. B. S. El'áševič. 1993. *Troickij, Êzra Ezekielievič*. W: op. cit.: 190. Rodzina, z której wywodził się Troicki, nosiła nazwisko Bezekowicz, informacja S. Shaitanova, 2017.

¹⁵ Jest to jeden z 12 zeszytów sporządzonych w latach 1961–1967 na prośbę Józefa Sulimowicza przez Josifa Kefelego (1900–1976) z Symferopola, zawierających bogaty wybór literatury ludowej i innych materiałów. O zeszytach, ich zawartości i okolicznościach powstania zob. A. Sulimowicz. 2016. *A record of living Karaim folklore in 1960s Crimea. The copybooks of Yosif Kefeli*, „Almanach Karaimski” 5: 159–174.

2. Niepublikowane wcześniej wersje utworu zachowane w rękopisach

Medżuma tzw. Tajmaza, nr inw. JSul.I.21 fol. 22 verso – 23 recto

Sıçan türküsi¹⁶

I

sıçan delikten baqar
leblebiye göz qaçar
baqallıñ¹⁷ evin yıqar |
yandım sıçan eliñden
küydüm¹⁹ sıçan eliñden
hey sıçan | vay sıçan
oroşpı olmış bu sıçan

mysz zerka przez dziurę
wbija wzrok w prażoną ciecierzycę
demoluje dom sklepikarza
poniosłem straty¹⁸ przez mysz
zrujnowała mnie mysz
ach, ta mysz, oj, ta mysz
perfidna²⁰ się stała ta mysz

2 [fol. 23 r]

qapu ardında takur tıqır
ben zan etdim keten doqur |
almış eline kitab oqur
molla olmuş bu sıçan
hey sıçan vay *vkü*²¹

za drzwiami stuk puk
sądziłem, że tka płótno
[a ona] wzięła książkę do ręki i czyta
mułłą się stała ta mysz
aj, ta mysz, oj, ta mysz itd.

¹⁶ Zastosowano transkrypcję zgodną z tą w CKED, z wyjątkiem ğ zamiast ğ dla zaznaczenia odmiennej wymowy niż ğ we współczesnym języku tureckim.

¹⁷ בקאלליג. Miękkopodniebienne *n* (*ñ*) zapisywane literą *gimel* z trzema kropkami powyżej (ze względów technicznych tu jako *gimel* z makronem). Rad בקאלליג *baqaln*, Smt *baqqalñ*, por. TSTDK *bakkal*. Identyczny zapis z podwójnym *lamedem* w Bab, patrz dalej.

¹⁸ W przekładzie Smętek 'zraniła'. *Yanmak* 'palić się, płonąć' ma także wiele znaczeń przenośnych. Tu ze względu na kontekst i przez analogię do tur. *yanmak* 'ponieść straty, zostać uszkodzonym, doznać krzywd' (STP: 926) autorka zdecydowała się na przekład podkreślający aspekt materialny.

¹⁹ W transkrypcji Çulhy (2015) jako *köydüm* (KTBEÖ s. 629). Por. jednak CKED: 172.

²⁰ W przekładzie Smętek: zdradziecka (2015: 39). Por. *orospuluk* 'przen. świństwo, łajdactwo' (STP: 668); '*mec. kalleşlik*' (TSTDK: 1813; *kalleş* '2. zdradliwy, podły, nikczemny, niegodziwy, perfidny', STP: 477).

²¹ Skrót hebr. וכו' (וכו) *wekhu*: וְכֵן הָיָה ~ וְכֵן הָיָה ~ וְכֵן הָיָה 'etc. / and so forth' (KuABL: 105).

3

bir oqaçık mum aldım
/astıp²² duvara saldım/²³
fitilin yere buldum
hem oynadım | hem küydim
yandım sıçan eliñden
küydüm sıçan eliñden *vkv*

kupiłem świecę o wadze jednej *okki*
powiesiłem na ścianie
jej knot znalazłem na podłodze
byłem jednocześnie rozbawiony i zraniony²⁴
poniosłem straty przez mysz
zrzurowała mnie mysz

4

malatociq²⁵ almış eline
bıçqısın sıqmış beline
girmiş temel | astına
plotnik²⁶ olmış bu sıçan
yandım sıçan eliñden
küydüm *vkv*

chwyciła mały młotek
piłę wcisnęła za pas
wlaźła pod fundamenty
cieśłą stała się ta mysz
poniosłem straty przez mysz
zrzurowała itd.

5

başında telli sarıq
ayağında delikli çarıq
cübesinde | yüzbiñ delik
cingenelerden boğdanlardan
harc alır bu sıçan
yandım *vkv*

na głowie ma turban z błyszczącą nicią
na stopach dziurawe kierpce²⁷
w jej szacie sto tysięcy dziur
od Cyganów, Mołdawian²⁸
ściąga haracz ta mysz
poniosłem straty itd.

²² Odczyt niepewny. Por. *astumak* ‘sarkıtmak’ | ‘zawieszać, zwieszać’ w: *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*, http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (dostęp: 2017-04-20).

²³ Passus dopisany ponad wersem, tą samą ręką, lecz innym kolorem atramentu (fioletowym).

²⁴ Tu *küy*- można oddać w podobny sposób jak zrobiła to Smętek. Zob. wyżej, przypis 12.

²⁵ מאלאטוק, ros. *молоток* z sufiksem diminutywnym.

²⁶ פלוטניק, ros. *плотник*.

²⁷ *Çarık* ‘işlenmemiş siğır derisinden yapılan ve deliklerine geçirilen şeritle sıkıca bağlanan ayakkabı’ | ‘obuwie wykonane z niewyprawionej skóry wołowej, mocowane ściśle taśmą przewleconą przez wykonane w niej otwory’ (TSTDK: 497).

²⁸ Znaczenie niepewne. *Boğdan* – historyczna nazwa prowincji osmańskiej obejmującej tereny dzisiejszej Mołdawii.

6

qapu ardında taqır taqla
ne nohut qoyar ne bakla
qahveci | qutuntu²⁹ var saqla
terki³⁰ olmuş bu sıçan
hey sıçan vay sıçan *ukv*

za drzwiami fika fikołki
nie nasypuje [sobie] ciecioriki ani bobu
sprzedawco kawy, schowaj swoje pudełko
nałogowcem stała się ta mysz
aj, ta mysz, oj, ta mysz

7

sıçannıñ birisi var
birisi eşek qadar
idi öldirdim
bu divan- | dan irisi
var idi dutmadım
yandım sıçan *ukv*

była sobie jedna mysz
jedna [wielka] jak osioł
była, zabiłem
większa niż ta sofa
była, nie chwyciłem
poniosłem straty [przez] mysz itd.

8

sıçan rafta³¹ gezer
kediniñ³² bağırıñ ezer
dağan ökseklerde gezer |
yandım sıçan eliñden
küydüm sıçan eliñden *ukv*

mysz chodzi po półce
jest zmartwieniem³³ dla kota
jeszcze wyżej chodzi
poniosłem straty przez mysz
zrujnowała mnie mysz itd.

9

ne opatırdan³⁴, ne ökütürden³⁵
başımıza yoğurt döküldi
atlamış | qaçdı qutuldı
yapumuzı kiracak mısın³⁶
hey sıçan vay sıçan...

ani od rabunku [?], ani od [...]
wylał się nam jogurt na głowę
skoczyła, uciekła, uratowała się
czy zburzysz nasz budynek
aj, ta mysz, oj, ta mysz

²⁹ קוטונטו. Błąd kopisty, powinno być *kutunnu*.

³⁰ טרכי. Błąd kopisty, por. Rad (zwrotka 5) טיריאכי *tiryaki*.

³¹ Wyraz wokalizowany: רַפְטָא.

³² Wyraz wokalizowany: כְּדִינִי.

³³ Dośł. 'przygniata pierś kota', por. tur. *bağrıñ ezmek* 'üzülmek, dertlenmek' | 'martwić się, zadręczać się' (TSTDK: 227).

³⁴ אופטירדן. Lekcja i znaczenie niejasne. *Onamma* 'grabież; prитеснение | grabież, rozbój; ucisk (KPRS: 430). Tego typu forma (imiesłów aorystu w ablatiwie) rzadko występuje w krymskokaraïmskim, spotykany jest natomiast w nogajskim. Dziękuję prof. Henrykowi Jankowskiemu za tę cenną uwagę i sugestie co do znaczenia.

³⁵ אוכוטורדן. Lekcja i znaczenie niejasne.

³⁶ קיראגקמיצין, być może omyłka kopisty.

Medżuma Azarii Babowicza, nr inw. JSul.I.28, fol. 95 verso[1]³⁷

sıçan delikden bakar
leblebiye göz qaçar
baqallın³⁸ evin |yıqar
yandım sıçan elinden
ne orospu oğlu |oldu bu sıçan

mysz zerka przez dziurę
wbija wzrok w prażoną ciecierzycę
demoluje dom sklepikarza
poniosłem straty przez mysz
jakim łajdakiem³⁹ się stała ta mysz

[2]

üç ağaçdandır⁴⁰ sofrası
öğünde tussız⁴¹ pastası |
sağından çoq hastası⁴²
yandım sıçan elinden⁴³

jej stół z trzech drzew [rodzajów drewna?]
na posiłek ma ciasto bez soli
więcej chorych niż zdrowych
poniosłem straty przez mysz

[3]

başında telli sarıq

ayağında delik çarıq⁴⁴ |
yeniçeri ağasıym diye
boğdanlardan harc alır bu sıçan

na głowie ma turban przetykany metalową
nicią
na nogach dziurawe kierpce
udając agę janczarów
od Mołdawian haracz pobiera ta mysz

³⁷ Zwrotki w rękopisie nienumerowane. Utwór nie ma tytułu, oznaczony jest jedynie jako *türkü* numer 163 (טורכו פרק קסג).

³⁸ בקלליג podobnie jak w Taj. Miękkopodniebienne *n* (*n̄*) zapisywane jako *gimmel* bez dodatkowych znaków.

³⁹ Dośl. 'syn dziwki'. W znaczeniu przenośnym analogicznie do tur. *orospu çocuğu* 'serseri, haylaz, hinoğluhin, hilekâr, kalles, orostopol' | 'łobuz, obibok, cwaniak, kanciarz, niegodziwiec, łajdak' (TSTDK: 1813).

⁴⁰ W wariantach Rad (zwrotka 6.) i Zaj (6.): *üç ayaktr.*

⁴¹ טוססיז, błąd kopisty. Por. Zaj *tuzsıs.*

⁴² Pominięty został wers następujący w tym miejscu w Rad i Zaj: *hekim olmuş bu sıçan* 'lekarzem stała się ta mysz', przez co sens całości staje się niezrozumiały.

⁴³ Na końcu wersu znak typu ditto wskazujący na powtórzenie dalszego ciągu refrenu podanego przy pierwszej zwrotce.

⁴⁴ W Rad (9.) i Zaj (7.) kolejność dwóch pierwszych wersów jest odwrotna.

[4]

sıçan duvarda gezer
mitiğîñ⁴⁵ bağrın ezer
sıçan mitiği | görünce
çok öksek yerlerde gezer

mysz łązi po ścianie
jest zmartwieniem dla kota
jak tylko mysz ujrzy kota
wspina się bardzo wysoko

[5]

bir aqçaçiq⁴⁶ mum aldım
fıtilin yerde buldım
hem | ağladım hem güldim
yandım sıçan elinden

kupiłem świecę o wadze jednej *okka*
[tylko] knot znalazłem na podłodze
jednocześnie płakałem i śmiałem się
poniosłem straty przez mysz

[6]

sıçan hamama gider
qarılarınñ⁴⁷ metin eder⁴⁸
yaş qızlar- |dan şeftali ister
gelinlerden zerdali ister
bu | sıçan

mysz chodzi do łaźni
nagabuje kobiety
od młodych dziewcząt żąda brzoskwiń
od młodych mężatek żąda dzikich moreli
ta mysz

Zeszyt Josifa Kefelego, nr inw. JSul.I.55.09, fol. 60 verso – 61 recto

Кордюнизми сычанны
Рафтан долапка качаны
Элинде капыста кочаны
Бостанджи олган бу сычан
Ах сычан вах сычан⁴⁹
Бостанджы олган бу сычан

Widzieliście mysz
Jak ucieka z półki na szafę
W ręku ma główkę kapusty
Ogrodnikiem została ta mysz
Ach, mysz, oj, mysz
Ogrodnikiem została ta mysz

⁴⁵ מִיטִיגִיג. Znaczenie niejasne, przypuszczalnie 'kot'. Por. *mi* 'мяу (подр. мяуканью котёнка)' (KTOS). Taj (8.): *kedi* 'kot'. Rad (8.): *aşık* 'ludowy poeta, pieśniarz', *kedi* pojawia się natomiast w następnym wersie.

⁴⁶ אַקְצֵאִיק od *aqça* 'money' | 'pieniądze' (CKED: 30). Z kontekstu wynika, że jest to raczej błąd kopisty i powinno być jak w Rad (7.), Smt (4.), Taj (3.) *oqaçık* od *okka* 'okka (*miara wagi, równa 3 funtom*)' (KRPS: 426).

⁴⁷ קאַרילרניג, błąd kopisty, powinno być *qarılarm*.

⁴⁸ Znaczenie niejasne, ustalone na podstawie kontekstu. Być może błąd kopisty.

⁴⁹ Refren po każdej zwrotce oznaczony ros. *npunев*.

Чотуны кыстырган билине	Wetknęła za pas dłuto
Пычагыны алган элине	Wzięła do reki nóż
Тюшкен эвин темелине	Zeszła pod fundamenty domu
Долгар олган бу сычан	Cieślą stała się ta mysz
Ах сычан вах сычан	Ach, mysz, oj, mysz
Долгар олган бу сычан	Cieślą stała się ta mysz

[fol. 61 verso]

Капы артында такыр тукур	Za drzwiami stuk puk
Мен зан эттым, кетен токур	Ja sądziłem, że tka płótno
Алган элине китабын окур	Wzięła do reki książkę i czyta
Окумыш олган бу сычан	Wykształcona stała się ta mysz
Ах сычан вах сычан	Ach, mysz, oj, mysz
Окумыш олган бу сычан	Uczona stała się ta mysz

3. Różnice i podobieństwa w karaimskich wariantach piosenki

Poszczególne warianty utworu, na co zwróciła uwagę Smętek, różnią się długością: najobszerniejsza jest opublikowana przez Radłowa (dalej oznaczana jako Rad), która liczy aż 11 zwrotek (treść pierwszej z wyjątkiem refrenu nie odnosi się jednak do myszy). Wersja z medżumy Tajmaza (Taj) ma zwrotek 9, opublikowane przez Smętek (Smt) i Zajączkowskiego (Zaj) po 7, z medżumy Babowicza (Bab) 6, a z zeszytów Kefelego (Kef) jedynie 3. Z wyjątkiem wersji Zaj i Kef zapis nie oddaje podziału na wersy, są one jednak zaznaczone znakami końca zdania, można więc stwierdzić, że zwrotki liczą od 3 do 5 wersów, przy czym także w obrębie jednej wersji liczba wersów w zwrotce może być różna. Zwrotki są w każdym wypadku rozdzielone refrenem złożonym, zależnie od wersji, z 2 do 7 wersów. Kopiści powtarzające się frazy z reguły pomijają, stawiając ewentualnie znaki typu ditto.

Treścią piosenki są psoty myszy przedstawione według pewnego schematu: najpierw prezentowany jest opis poczynañ zwierzęcia (demoluje dom sklepi- karza, głośno skrobie, wyjada produkty żywnościowe, zakrada się do pudełka z kawą, zjada świecę, łązi po ścianach i wdrapuje się wysoko na półki, dokucza kotu), po czym następuje jego antropomorfizacja stanowiąca pewnego rodzaju konkluzję (mysz okazuje się ogrodnikiem, mułłą, ochmistrem, medykiem, agą janczarów itp.). Nie zawsze jednak element utożsamienia myszy z daną

postać występuje (Bab jest tego elementu zupełnie pozbawiony), a nawet w obrębie jednej wersji w niektórych zwrotkach się pojawia, w innych nie.

W refrenie natomiast powtarza się narzekanie na bezczelność myszy i spowodowane przez nią szkody (z wyjątkiem Kef, gdzie po frazie *aj syčan vaj syčan* zostaje powtórzony ostatni wers zwrotki z antropomorfizacją). W wersjach Rad, Smt i Zaj mysz jest określana jako *eki gözü kör* ‘ślepa na oboje oczu’, co Smętek odnosi do wyrażenia *gözü kör olası* ‘przeklęty’ (Smętek 2015: 42), występującego w języku tureckim, adiektiwum to nie pojawia się jednak w Bab, Taj i Kef. Drugie określenie to *orospulu/h* ‘zdradziecki, zwodniczy, oszukańczy’ od *orospu* z pers. ‘dziwka, prostytutka’, przy czym w Bab zostaje określona jako *orospu oğlu*. W Zaj natomiast występuje *jaramaz*, co można tłumaczyć zarówno ‘psotnik, nicpoń’, jak i ‘nieprzyzwoity, rozwiązły’ (por. *йарамаз* ‘gałgan, nicpoń, psotnik, łobuziak | zły, niedobry, psotny, swawolny’, KRPS: 231; *yaramaz* ‘useless; naughty’ CKED: 342).

Poszczególne warianty różnią się nie tylko liczbą, lecz także kolejnością zwrotek. Dwie pierwsze zwrotki Rad nie pojawiają się w żadnym innym wariantcie (pierwsza, jak było wspomniane, w ogóle nie dotyczy myszy, w drugiej mysz, która kłamie, wypiera się swych uczynków: *yese de yemedim der / içse de içmedim der* ‘choć zjadła, mówi, że nie zjadła / choć wypila, mówi, że nie wypila’, w związku z czym zostaje określona jako *kahya* ‘ochmistrz’). Zwrotka w wariantcie Rad dopiero trzecia, w której mowa o myszy pożądliwie zerkażącej z dziury na prażoną ciecierzycę, stanowi początek wersji Smt, Taj i Bab, nie występuje za to wcale w wersjach Zaj i Kef. Początkowa zwrotka tych dwóch wersji jest odmienna i z kolei nie pojawia się w pozostałych: składa się na nią motyw myszy skaczącej z półki na szafę z główką kapusty w rękę i porównanie zwierzęcia do ogrodnika (*bostancı*).

Czwarta zwrotka w Rad (Smt i Zaj piąta, Taj druga, Kef trzecia) mówi o stukocie (Rad *takır tokur*, Smt *takur tukur*, Taj *takur tıkr* Zaj *takur tychyr*, Kef *takur tukur*) dochodzącym zza drzwi i podejrzeniu, że mysz tka na krosnach, a tymczasem ona trzyma książkę i czyta – występuje we wszystkich wersjach z wyjątkiem Bab, przy czym w Rad pominięty został ostatni, czwarty wers z antropomorfizacją myszy jako muły (w Kef *okumuş* ‘wykształcony’).

W zwrotce 5. Rad (Smt i Zaj 3., Taj 6., nie występuje w Bab i Kef) mysz robi fikolki, nie ostaje się kasza (cieciorka) ani bób, a *kahveci* jest przestrzegany, by schował puszkę z kawą, bo mysz jest *tiryaki* ‘uzależniona’.

W zwrotce 6. (Zaj także 6., Bab 2., w pozostałych nie występuje) – mowa o stole (*sofra*) o trzech nogach (w Bab trzech rodzajów drewna) i posiłku złożonego z ciasta bez soli, a mysz zostaje utożsamiona z lekarzem, który ma

więcej chorych niż zdrowych (wyleczonych) pacjentów (w Bab wers z antropomorfizacją jest pominięty, co zaburza sens).

Siódma zwrotka Rad (Smt i Zaj 4., Taj 3., Bab 5., Zaj 4., w Kef brak) – mysz zjada ledwo co kupioną świecę o wadze 1 okka (w Bab *akçaçık* ‘grosik’), zostawiając tylko knot, co wywołuje u podmiotu lirycznego jednoczesny płacz i śmiech: *hem aǵladim hem güldim* (Bab). W Taj zamiast *gül-* ‘śmiać się’ jest *oyna-* ‘bawić się, tańczyć’ i *küy-* ‘płonać’ zamiast *aǵla-* ‘płakać’, kolejność reakcji jest też odwrócona.

Warianty treści zwrotki 8. w Rad (Taj 8., Bab 4., w pozostałych brak) różnią się w szczegółach, choć główny motyw pozostaje ten sam – w Rad mysz rozwiązuje worki, przynosi zmartwienie (*bağrı ezer*) pieśniarzowi (*aşık*), a kot na jej widok biega po dachach. W Taj mysz chodzi po półkach, dostarcza zmartwień kotu i wspina się po ścianach, w Bab natykamy się na niekonsekwencję: mysz dręczy kota (*mitik* ‘kot?’), a jednocześnie na jego widok chodzi wysoko w górze.

Jeszcze liczniejsze rozbieżności występują w zwrotce 9. w Rad (Zaj 7., Bab 3., Taj 5., Smt 7, brak w Kef). W Rad mysz zdaje się agą janczarów w turbanie przetykanym metalową nicią i w dziurawym obuwiu, ściągającym haracz od Cyganów. W Taj pozycja myszy nie jest określona, ale ma ona dodatkowo dziurawą szatę (*cübbe*), zaś w Smt turban jest zielony, obuwie okute żelazem, a mysz jest sędzią (*hakim*), który żąda nie haraczu, lecz służącego. Haracz jest ściągany od Cyganów (Rad, Zaj *çingenelerden*), Cyganów i Mołdawian (Taj *çingenelerden boğdanlardan*) lub jedynie Mołdawian (Bab *boğdanlardan*).

Motywy ze zwrotki 10. w Rad, w której mowa o myszy uczęszczającej do łaźni i zachowującej się jak kobieciarz (*zampara*) zaczepiający kobiety, a od dziewcząt domagający się brzoskwiń, pojawia się jedynie w Bab (zwrotka 6.), gdzie mysz (bez określenia *zampara*) dodatkowo żąda dzikich moreli (*zerdali*) od młodych mężatek.

Różnice w szczegółach w poszczególnych wersjach dotyczą też ostatniej, 11. zwrotki Rad. Tu mysz zatknąwszy za pas miecz i pistolet, staje się rozbójnikiem hajdamakiem. W niemal identycznej postaci motyw ten występuje w 2. zwrotce Smt, uzbrojona mysz-rozbójnik nie pojawia się jednak w pozostałych wariantach. Jednocześnie 6. zwrotka Smt zawiera podobnie skonstruowany motyw, nieznaną z Rad, w którym mysz bierze siekiere, zatyka za pas piłę, po czym schodzi pod fundamenty domu, zamieniając się w mistrza budowlanego (*usta*). Podobnie w Zaj 2. i Kef 3. mysz bierze narzędzia: dłuto (*çot*) i nóż (*piçak*), zaś w Taj 4. młotek (pożycza z ros. *malatok*) i piłę (*bıçkı*), by stać się cieślą (*dülger*; w Taj ros. *plotnik*). Motywu tego nie znajdujemy w Bab.

Taj obejmuje ponadto dwie zwrotki niewystępujące w pozostałych wariantach. Motywy w nich występujące różnią się konstrukcją i odbiegają nieco od przyjętego schematu. W zwrotce 7. mowa o dwóch myszach, z których jedna jest wielkości owocu granatu, a druga osła, zabitych przez narratora. Zwrotka 9. zawiera swoistą konkluzję: starania pochwylenia szkodnika spelzły na niczym, psotnej myszy udało się zbiec.

4. Niekaraimskie warianty piosenki o myszy

Jak zauważa Aliev, melodie piosenek spisanych w medżumach stanowią część krymskiego dziedzictwa muzycznego, wspólnego dla różnych grup etnicznych zamieszkujących Półwysp: Tatarów, Karaimów, Krymczaków, krymskich Cyganów czy stataryzowanych Greków, noszącego w sobie także elementy wspólne z muzyką turecką.⁵⁰ To zbiorowe dziedzictwo stanowią także teksty, czego przykładem może być właśnie piosenka o myszy, której warianty lub zaczerpnięte z niej motywy odnajdujemy w ludowej twórczości z Krymu, Anatolii i Bałkanów.

Wariant Kef jest niemal identyczny ze słowami piosenki zamieszczonej przez Alieva w jego antologii, w rozdziale obejmującym utwory dla dzieci⁵¹. Liczy ona 5 zwrotek rozdzielonych refrenem. Pierwsze trzy odpowiadają pod względem treści i kolejności wariantowi Kef, z tą różnicą, że u Alieva na początku poszczególnych zwrotek pojawia się zawołanie *Aman, ej!*, w 3. zwrotce mysz staje się (podobnie jak w Smt, Taj i Zaj) mołą, a w Kef – *okumuş* ‘wykształconym’, zaś w refrenie pojawia się motyw niewystępujący zupełnie w wariantach karaimskich:

*Bal yemez nin bahna,
Dalar çıkar bu sıçan*⁵²

W miodzie tego, który miodu nie jada,
Zanurza się i wypływa ta mysz.

Identyczna, 3-zwrotkowa wersja z tymże refrenem zawierającym zamiast skargi przykład sprytu/bezczelności myszy z lekką nutą dydaktyczną (w rodzaju

⁵⁰ F. Aliev. 2001. *Antologią krymskiej narodnej muzyki*, Simferopol: 6.

⁵¹ Aliev w swej antologii zamieszcza osobno utwory z repertuaru karaimskiego i krymczackiego, tę piosenkę jednak zalicza do wytworów krymskotatarskiej kultury muzycznej.

⁵² *Sıçan*, w: Aliev 2001: 282.

„chytry dwa razy traci”), znalazła się w wydanej w Turcji antologii ludowej literatury krymskotatarskiej – niestety, dokładnego pochodzenia utworu nie podano.⁵³

Z wariantów karaimskich nie jest znana zwrotka u Alieva czwarta, opowiadająca o żeniacze myszy. W zwrotce piątej pojawia się, podobnie jak w Taj (7.), motyw zabicia myszy przez narratora, okoliczności tego jednak zupełnie inne.

Warto też wspomnieć, że dwie zwrotki piosenki o myszy (z refrenem jak u Alieva) można znaleźć w powieści tatarskiego pisarza emigracyjnego Cengiza Dağcı *Onlar da insandı* napisanej w 1958 r.⁵⁴ W pierwszej z nich występuje drobna modyfikacja w stosunku do wersji Kef i Zaj oraz Alieva: główka kapusty zostaje zastąpiona kaczanem kukurydzy (*elinde msur koçam*).

Wersje krymskotatarskie wyraźnie wykazują większe podobieństwo do nowszych, XX-wiecznych wariantów karaimskich Kef i Zaj niż do XIX-wiecznych, od których są ponadto znacznie krótsze. Ustalenie ewentualnej drogi pożyczki być może byłoby możliwe, gdyby udało się znaleźć inne, wcześniejsze przykłady z ludowej literatury Tatarów krymskich. Pewną wskazówką w tym względzie może być jednak wariant turecki, zanotowany i wydany przez węgierskiego folklorystę i turkologa, Ignáca Kúnosa, który w latach 1885–1890 w Turcji zbierał przykłady literatury ludowej z terenów Anatolii i Rumelii, a następnie wydał w dwóch tomach w latach 1887 i 1889. W tomie drugim znajdujemy piosenkę o myszy⁵⁵. Liczy ona 7 zwrotek, z których pierwsza jest zgodna z wersją krymsko-tatarską oraz Zaj i Kef, z tą różnicą, że mysz zamiast kapusty dzierży por (*prasa*). Także treść zwrotki 2. (odgłosy chrobotania i przypuszczenie, że mysz tka na krosnach), 5. (mysz w roli cieśli) i 7. (mysz zjada świecę, zostawiając knot) jest niemal identyczna z wariantami karaimskimi. Za to zwrotka 3. łączy motywy z dwóch różnych zwrotek z wersji karaimskich: mamy tu mysz wpatrującą się przez dziurę w prażony groch (Rad 3., Smt, Taj i Bab 1.), a jednocześnie puszczejącą oczko do dziewcząt, przez zostaje uznana za kobieciarza *zampara* (Rad 10.) Zapisana przez Kúnosa zwrotka 4. ma obsceniczny charakter z wątkiem homoseksualnym

⁵³ N. Kösoğlu [red.]. 1999. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. T. 13. *Kırım Türk-Tatar Edebiyatı*. Ankara: 181.

⁵⁴ C. Dağcı. 1974. *Onlar da insandı*. İstanbul: 336–337.

⁵⁵ I. Kúnos. 1889. *Oszmán-Török Népköltési Gyűjtemény, Masodik Kötet: Oszmán-Török Népmesék és Népdalok*, Budapest: 382–384; patrz też Í. Kunoş. 1998. *Türk Halk Türküleri*. İstanbul: 139–140.

(mysz zostaje określona jako *gulampara* ‘pederasta’), co wyraźnie wiąże ją z folklorem miejskim Sambułu, i nie występuje w analizowanych karaimskich wariantach wcale, choć pewne podobieństwo z Rad 1. i Smt 7. można dostrzec, jeśli chodzi o przedstawienie roszczeniowego charakteru gryzonia. Podobnie zwrotka 6., gdzie mysz utożsamiona zostaje ze skrybą ze stalówką za pasem i piórkim/olówkiem w ręku, mimo ogólnego podobieństwa (zatykanie broni lub narzędzi za pas) nie ma swojego odpowiednika w wersjach karaimskich.

Obecność piosenki o myszy w zbiorze Kúnosa wskazuje na turecki rodowód tego utworu – wydaje się bardziej prawdopodobne, że wywodząca się z folkloru miejskiego Sambułu piosenka trafiła na Krym, a nie odwrotnie. Warto też wspomnieć, że motyw zaczerpnięty ewidentnie z tej piosenki pojawia się, z pewną modyfikacją, w piosence miejskich stróżów *bekçi*, również opublikowanej przez Kúnosa:

Sêčan gelir takêr-tokur,
ben sanêrêm tezja dokur,
bizim sêčan hafêz olmuş,
inže seslen jasin okur.⁵⁷

Mysz idzie, tupiąc tup tup,
sądziłem, że tka na krosnach,
nasza mysz została hafizem⁵⁶,
cienkim głosikiem recytuje surê Jasin.

W innej zwrotce mamy zaś do czynienia z podobieństwem samego schematu:

Sêčan gelir çatal-matal,
dolabên kapusun açar,
dolmanên irisin seçer,
üstüne karanfil eker.⁵⁹

Mysz idzie, kręcąc się tu i tam,
otwiera drzwi szafki,
wybiera dużą dolmę⁵⁸,
sieje na niej goździki.

Piosenkę o myszy spotykamy nie tylko w folklorze miejskim Sambułu. W latach 40. Yaşar Kemal, zanim stał się jednym z najwybitniejszych tureckich pisarzy XX w., zbierał na zlecenie Domu Ludowego (*Halkevi*) w Adanie ludowe piosenki i opowieści. Gdy wskutek działalności politycznej znalazł się na celowniku policji, podczas przeszukania zapisywane ręcznie zeszyty zostały

⁵⁶ Hafiz (tur. *hafız*) – osoba potrafiąca recytować Koran z pamięci.

⁵⁷ Kúnos (1889: 369).

⁵⁸ *Dolma* – danie kuchni tureckiej, faszerowane warzywa (papryka, bakłażan).

⁵⁹ Kúnos (1889: 368).

skonfiskowane. Dopiero po śmierci matki pisarza okazało się, że część z nich ocalała, ukryta w skrzyni. W materiałach zebranych w tych tzw. zeszytach w żółtych okładkach znalazł się też *Sıçan destam*, w którym to utworze pojawiają się motywy znane tak z wariantu Kúnosa, jak i z wersji karaimskich (dręczenia kota, chowania czegoś przed gryzoniem), choć różniące się od nich szczegółami:

Gecelerde damda gezer Kedilerin bağrın' ezer Pirinç pilavına karanfil düzer Attar olmuş küçük sıçan	Nocami włóczy się po dachach, Jest dla kotów utrapieniem. Wtyka goździki do pilawu z ryżu, Mała mysz została sprzedawcą pachnideł
Gökyüzünde takla makla Ne nohut kodu ne bakla Avrat dağarcığı sakla Köşker olmuş küçük sıçan ⁶⁰	Na niebie fika koziołki, Nie nasypała ani ciecioriki, ani bobu. Kobieto, schowaj skórzany mieszek, Mała mysz została szewcem

Kolejny wariant pochodzi z położonego dalej na południe regionu Hatay. Występuje w nim ten sam, co w wariantach Taj i Bab, motyw spacerowania po półkach i dręczenia kota:

Bizim sıçan rafta gezer Pissiğın bağrını ezer ⁶¹	Nasza mysz łązi po półce, Jest utrapieniem dla kota
--	--

W leżącym na wschód od Adany Kilis motyw psotnego gryzonia pojawia się w utworze z popularnego rodzaju pożegnalnych pieśni żołnierskich (wykonywanych przy okazji poboru do wojska). Napotykamy tu na znane motywy: myszy kobieciarza (Rad, Bab; tu jednak ogląda się nie za kobietami w łaźni, lecz za sąsiadką) i hałaśliwie chodzącej po wysokościach:

Sıçanın gözleri humar Birin açar birin yumar Komşusundan hisse umar Zampara olmuş bizim sıçan.	Mysz oczy ma zamglone, Jedno otwiera, drugie zamyka. Ma nadzieję na względy sąsiadki, Kobieciarz z tej naszej myszy.
---	---

⁶⁰ Yaşar Kemal. 2017. *Sarı Defterdekiler. Folklor derlemeleri*. Alpay Kabacalı (opr.). İstanbul: 149.

⁶¹ M. Tekin, B. Nakip. 1994. *Dr. Edip Kızıldağlı'nın Derlediği Hatay Masalları*, Antakya: 75.

Sıçanın gözleri çakır
Zannedersin nallı katır
Tabda gezer takır takır
Pilot olmuş bizim sıçan⁶²

Mysz oczy ma niebieskie,
Pomyślałbyś: to podkuty muł.
Po powale chodzi, tupiąc tup tup,
Pilot z tej naszej myszy.

Z okolic Isparty (południowo-zachodni region Anatolii wewnętrznej) pochodzi piosenka o myszy-zawadiace – i tu również znajdujemy znajome motywy (myszy-rabusia z Rad i Smt oraz występującego we wszystkich wariantach z wyjątkiem Bab motywu czytania książki i utożsamienia myszy z mułą, choć tu w innej kombinacji: połączonego nie z tkaniem, lecz z grasowaniem w kuchni):

Yay hanı çıbık elinde
Sırmalı kese belinde
Dün gece Mısır yolunda
Kervanı bozmuş sıçan efe

Łuk i kij ma w rękę,
Sakiewkę zdobioną srebrną nicią u pasa,
Wczoraj w nocy na szlaku do Egiptu
Zniszczyła karawanę, mysz zawadiaka.

Güdük sıçan geliyor tıklar mıkır
Ne sahanı koymuş ne bakır

Mała mysz idzie tup, tup,
Nie postawiła patelni ani miedzianego
garnka,

Çıkmış minarelerde ezan okur
İmam olmuş sıçan ef⁶³

Włazła na minaret, wzywa na modlitwę,
Imamem została, mysz zawadiaka

Podobieństwa dostrzec można w niektórych partiach *türkü* z okolic Kayseri (Środkowa Anatolia), zarejestrowanego w latach 30. XX w. w wykonaniu Aşıka Seyfiego, ludowego pieśniarza. Przykładem mogą być dwie zwrotki z tego obszernego utworu:

Arıstahda tahla makla
Ne nohud kodu ne bahla
Aman avrat fistanı sakla
Huvarda olmuş güdük sıçan

Na strychu robi fikołki,
Nie nasypała ni ciecioriki, ni bobu.
Ach, kobieto, pilnuj spódnicy,
Lubieżnikiem się stała mała mysz.

⁶² R. Muhtar. 2013. *Kilis Halk Kültüründe Türküler, Hikayeleri ve Oyunlar*. İzmir: 109.

⁶³ *Sıçanın Methi*. 1970. Hüseyin Sakallı; Yalvaç; Isparta, Yalvaç, Körküler Beldesi'ne aittir. Erdoğan Fındıkoğlu derlemiştir (05.03.1944). *Folklor*, Türk Folklor Kurumu, Ağustos-Eylül-Ekim 1970, Yıl: 2, Sayı: 16-17-18: 56-57; <http://www.turkudostu.net/page/33/> (dostęp: 2017-04-20).

Aristahda takir makir	Na strychu tup tup,
Yer altında kergef dokur	Pod ziemią wyszywa na tamborku.
Bazı çıkar kitap okur	Wątek krosien wypada, [ona] książkę czyta,
Hoca olmuş gödük sıçan ⁶⁴	Nauczycielem została mała mysz

Być może geograficzna bliskość Ordu, położonego na wybrzeżu Morza Czarnego, i Krymu sprawiła, że pochodząca z jego okolic wersja piosenki wykazuje znaczne podobieństwo do wersji karaimskich. Pojawia się tu też motyw zabicia myszy, który występuje w Taj (9.) jako jedynym z karaimskich wariantów utworu, lecz jego opis znacznie się różni.

Sıçan gelir taka da tukla	Idzie mysz tup tup,
Ne nohudu koymuş ne de bakla	Nie nasypała [sobie] ciecioriki ani bobu.
Kahveci kahveni sen de sakla	Sprzedawco kawy, schowaj swoją kawę,
Tiryaki olmuş bizim sıçan	Nałogowcem się stała nasza mysz.
Bıçkıyı almış eline	Chwyliła piłę,
Keseri sokmuş beline	Młotek ciesielski wsadziła za pas,
Çıkmış damın tepesine	Wylazła na szczyt dachu.
Dülger olmuş bizim sıçan	Cieślą się stała nasza mysz.
İstanbul'dan gelirken	Wracając ze Stambułu,
Gördüm sıçan sürüsünü	Ujrzałem stado myszy.
Öldürdüm eşekten irisini	Zabiłem jedną większą od osła,
Davula gerdim derisini ⁶⁵	Na bęben naciągnąłem jej skórę.

Interesujący przykład wykorzystania motywu z *Sıçan türküsü* pochodzi z Sinop na północy Turcji. Piętnasty dzień ramadanu jest tam po *iftarze* (wieczornym posiłku) świętowany procesją *Helesa*, podczas której młodzi mężczyźni niosą przystrojoną łódź od domu do domu, prosząc o datki, które następnie rozdawane są ubogim. W trakcie tego 'kolędowania' śpiewają piosenkę, w której jedna ze zwrotek brzmi:

Sıçan gelir takur tukur	Idzie mysz tup tup,
Ben sanırım düze dokur	Sądziłem, że tka na krosnach.

⁶⁴ Y. Z. Demirci. 1938. *Anadolu Köylerinin Türküleri*, İstanbul. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/Siirler/Detay/sican-turkusu-sicanimin-sirti-38031.aspx> (dostęp: 2017-04-20).

⁶⁵ S. Turhan, T. Can. 2007. *Ordu Türküleri*. Ankara: 203.

Komşu bizden fakir
Helesa yelesa
Heyemola yusa hop⁶⁶

Nasz sąsiad jest od nas biedniejszy,
Helesa yelesa,
Hej, razem, hop!

Utwory zawierające motywy znane z karaïmskich wersji znaleźć można także w folklorze tureckim z terenów Bułgarii. Znaczne podobieństwa wykazuje opublikowany przez bułgarskiego etnologa i folklorystę pochodzenia tureckiego Rıze Mollova *Sıçan Destanı*, w którym pojawiają się nie tylko znajome opisy psot myszy, lecz także charakterystyczny refren, który nie występuje w przytoczonych wyżej wersjach anatolijskich:

Sıçan delikten bakar
Leblebiye göz kırpar
Kedileri gördükçe
Dönüp dolaba kaçar.

Mysz patrzy przez dziurę,
Mruga na prażoną ciecierzycę.
Na widok kotów
Odwraca się i ucieka do szafy.

Kapı arkası takır tukur
Ben sanırım bez dokur
Sıçan almış kitap okur
Molla olmuş bu sıçan.
Ey sıçan, vay sıçan
İki gözü kör sıçan
Yaramaz oldu bu sıçan.

Za drzwiami stuk puk,
Wydaje mi się, że tka płótno.
Mysz wzięła książkę i czyta,
Mułła się stała ta mysz.
Ej, mysz, oj, mysz,
Przekłeta mysz,
Swawolna się stała ta mysz.

Keseri sokmuş beline
Bıçkını almış eline
Çıkmış evin kemerine
Dülger olmuş bu sıçan.
Ay sıçan, vay sıçan
İki gözü kör sıçan
Yaramaz oldu bu sıçan.⁶⁷

Wcisnęła młotek ciesielski za pas,
Chwyciła piłę.
Weszła na łuk sklepienia domu,
Cieślą się stała ta mysz.
Ej, mysz, oj, mysz,
Przekłeta mysz,
Swawolna się stała ta mysz.

Mniej podobieństw jest w wersji zamieszczonej w antologii ludowej literatury ludów tureckich spoza Turcji jako przykład ustnej twórczości ludowej Turków bułgarskich, trzeba jednak mieć na względzie to, że jest to utwór bardzo krótki, zaledwie dwuzwrotkowy – mimo to początek pierwszej

⁶⁶ <http://www.sinopkulturturizm.gov.tr/TR,74843/helesa-gelenegi.html> (dostęp: 10.04.2017).

⁶⁷ R. Mollov. 1958. *Bulgaristan Türklerinin Halk Şiiri*. Sofya: 133.

zwrotki zdecydowanie brzmi znajomo, mamy tu również do czynienia z antropomorfizacją:

Sıçan gelir takır takır	Mysz idzie tup tup,
Ben sandım naili katır	Wydawało mi się, że to podkuty muł.
Bizim amca havus olmuş	Nasz stryjasek został hafizem,
İnce dilli Kur'an okur ⁶⁸	Cienkim głosikiem czyta Koran.

Przegląd wariantów piosenki o myszy zakończmy fragmentem *Sıçan destan* z tureckiego folkloru Cypru północnego. Mamy tu motyw tupania mysz, tkania na krosnach, fikania fikołków i ukrywania przed gryzoniem produktów żywnościowych, choć bez antropomorfizacji i refrenu:

Sıçan gelir tıklar mıkır	Mysz idzie tup tup,
Ben da zannederim tezgâh dokur	A mnie się wydaje, że tka na krosnach.
Kalk kocakarı bulguru pişir	Wstawaj, babo, ugotuj kaszę,
Şimdi gelir sıçan tıklar mıkır	Zaraz przyjdzie mysz tup tup.
Sıçan gelir takla makla	Mysz idzie, fikając fikołki,
Ne böğrülce bırakır ne bakla	Nie zostawi wspięgi ⁶⁹ ani bobu.
Kalk kocakarı bulguru sakla	Wstawaj, babo, schowaj kaszę,
Şimdi gelir sıçan takla makla	Zaraz przyjdzie mysz, fikając fikołki. ⁷⁰

5. Podsumowanie

Jeżeli chodzi o krymskokaraimskie warianty piosenki o myszy, występujące w nich znaczne niekiedy różnice w liczbie i kolejności zwrotek, inny dobór motywów, drobne, lecz liczne odmienności w szczegółach wskazują, że utwory wchodzące w skład medżum były nie tyle przepisywane, kopiowane z innych zbiorów tego typu, ile spisywane ze słuchu bądź z pamięci. Przekaz ich był przede wszystkim ustny, a zapis w medżumie był rzeczą wtórną. Potwierdzają to także wypadki umieszczania adnotacji o skopiowaniu niektórych partii z tatarskich manuskryptów, jak ma to miejsce na przykład w rękopisach Babaja Dżumuka (JSul.I.49.4 i JSul.I.49.5), co może wskazywać, że praktyka

⁶⁸ N. Kösoğlu, (red.). 1997. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. T. 8. *Bulgaristan Türk Edebiyatı*. Ankara: 101.

⁶⁹ Wspięga węzowata, roślina uprawna z rodziny bobowatych.

⁷⁰ M. Yaşın. 1994. *Kıbrıstürk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: 103.

przepisywania była rzadsza, być może nawet wyjątkowa, co skłoniło kopistę do zaznaczenia tego faktu.

Mnogość wariantów w folklorze tureckim z terenów Anatolii, Bałkanów, a nawet Cypru, ich daleko idące zróżnicowanie, a także to, że motywy znane z karaïmskich wersji stanowią w większości wypadków jedynie niewielką część tych utworów, wskazują z jednej strony na popularność piosenki, z drugiej na jej żywotność i stałą obecność w ludowej twórczości ustnej – jej tekst podlegał i do pewnego stopnia wciąż podlega zmianom. Zapisy utworu w karaïmskich rękopisach wykazują największe podobieństwo do piosenki o myszy opublikowanej w zbiorze Kúnosa, w której występuje większość znanych z nich motywów. Co ciekawe, spotykamy w niej zarówno motyw myszy wpatrującej się w ciecierzycę, jak i skaczącej z mebla na mebel, z których pierwszy występuje w starszych rękopisach (Rad, Smt, Taj, Bab), jak też w wersji z terenu Bułgarii zanotowanej przez Mollova, drugi zaś otwiera wersje nowsze (Zaj, Kef) oraz krymskotatarskie (Aliev, Dağcı). Starsze wersje karaïmskie można więc uznać za zapis pewnego wcześniejszego etapu rozwoju utworu, nowsze natomiast wydają się późniejszą krymskotatarską pożyczką.

Wszystko wskazuje na to, że piosenka o myszy powstała w Turcji, choć nie da się z całą pewnością stwierdzić, czy pochodzi z Anatolii, czy też stanowi produkt folkloru miejskiego Stambułu – to drugie wydaje się bardziej prawdopodobne. Nie ma też pewności, jaką drogą ten konkretny utwór trafił na Krym. Wobec ścisłych kontaktów religijnych, ekonomicznych i rodzinnych utrzymywanych przez krymskich Karaïmów ze swymi współbraćmi znad Bosforu, nie jest wykluczone, że mogli oni mieć swój udział nie tylko w rozpropagowaniu piosenki na Półwyspie, lecz także w jej „zaimportowaniu” z Turcji. Na silny wpływ turecki widoczny w zawartości medżum wskazuje Aqtay, wyróżniając utwory przejęte (‘quoted’) z literatury tureckiej oraz produkty rodzimej twórczości, które uznaje za bardziej interesujące z punktu widzenia karaïmistyki.⁷¹ Bez wątplenia należy się z tym zgodzić, przykład piosenki o swawolnej myszy pokazuje jednak, że Karaïmi nie byli jedynie mechanicznymi kopistami, a medżumy mogą stanowić cenne źródło do badań nad rozwojem ludowej literatury tureckiej.

⁷¹ G. Aqtay 2009: 53.

Wykaz skrótów

- KuAL = Baader, Fritz Henning, *Kurzwort- und Abkürzungslexikon Hebräisch-Deutsch und Hebräisch-English*, Schömburg 1999.
- CKED = Aqtay, Gülayhan, Jankowski, Henryk. *A Crimean Karaim-English Dictionary*. Poznań 2015.
- KRPS = Baskakov, N. A., Zajončkovskij, A., Šapšal S. M. (red.). *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moskva 1974.
- KTOS = *Крымскотатарский онлайн словарь*. <http://medeniye.org/ru/lugat> (dostęp: 2017-03-20).
- STP = Kozłowska, Maria. *Słownik turecko-polski. Türkçe-Lehçe sözlük*. Warszawa 2006.
- TSTDK = Akalın, Şükrü Halük i in. (red.). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu 2011 (wydanie XI).

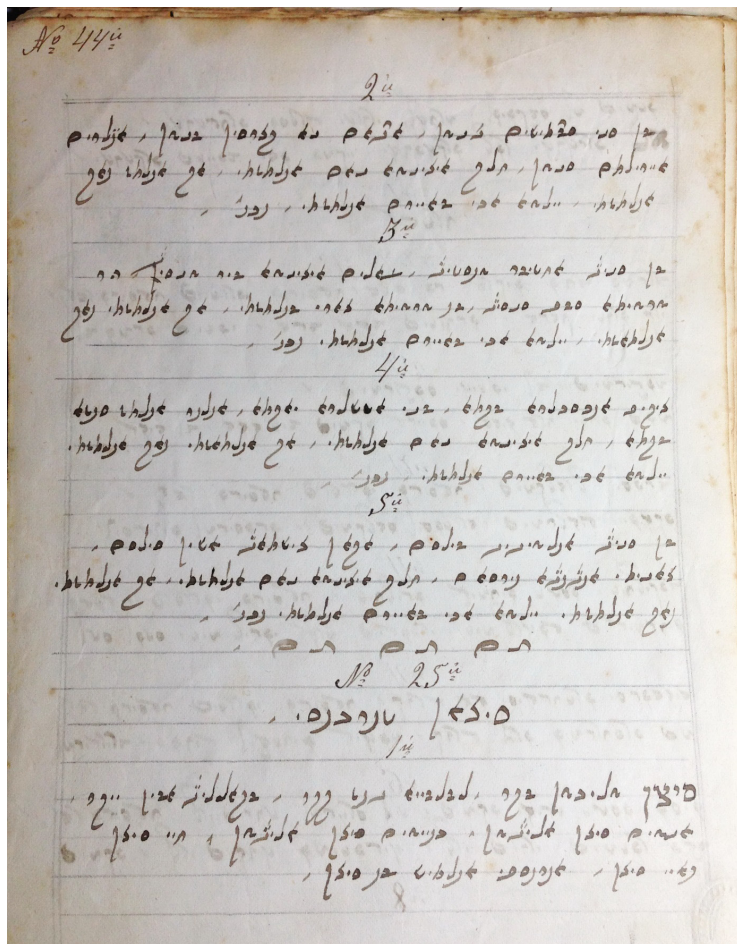
Bibliografia

- Aliev, Fevzi. 2001. *Antologija krymskoj narodnoj muzyki*. Simferopol'.
- Aqtay, Gülayhan. 2009. *Eliyahu Ben Qlci's Anthology of Crimean Karaim and Turkish Literature. Vol. I Introduction, Text and Indexes. Vol. II Facsimile*. İstanbul.
- Aqtay, Gülayhan, Jankowski, Henryk. 2015. *A Crimean Karaim-English Dictionary*. Poznań 2015.
- Baader, Fritz Henning. 1999. *Kurzwort- und Abkürzungslexikon Hebräisch-Deutsch und Hebräisch-English*. Schömburg.
- Baskakov, N. A., Zajončkovskij, A., Šapšal S. M. (red.). 1974. *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moskva.
- Çulha, Tülay. 2010. *Kırım Karaycasının Katık Mecuması. Metin-Sözlük-Dizin*. İstanbul.
- Çulha, Tülay. (ed.). 2015. *Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Derleyip çeviren Dr. W. Radloff. VII. Bölüm. Kırım Ağzları*. Ankara.
- Çulha, Tülay. 2017. *Seyfü'l-Mülük ile Bediü'l-Cemâl Hikâyesi (Kırım Karay Rivayeti)*. Ankara.
- Dağcı, Cengiz. 1974. *Onlar da insandı*. İstanbul.
- Demirci, Yusuf Ziya. 1938. *Anadolu Köylerinin Türküleri*. İstanbul. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/Siirler/Detay/sican-turkusu-sicanimin-sirti-38031.aspx> (dostęp: 2017-04-20).
- El'ševič, Boris Saadievič. 1993. *Karaimskij biografičeskij slovar' (ot końca VIII v. do 1960 g.)*. Materialy k serii „Narody i kul'tury”. Vypusk XIV. Karaimy. Kniga 2. Moskva.
- Jankowski, Henryk. 2005. *Reading Loose Sheets of Paper Found Among the Pages of Karaim Mejumas*. „Mediterranean Language Review” 16: 145–166.

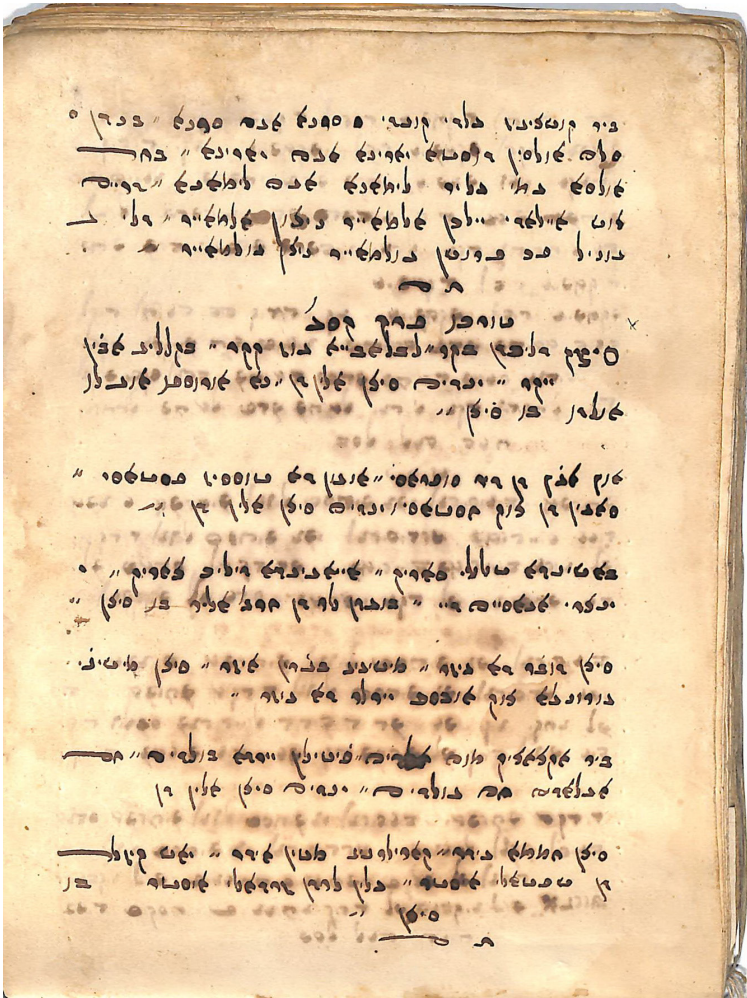
- Kefeli, Oleksandr. 1998. *Kazka pro ledačogo chlopca. Karaims'ka narodna kazka. Dönbel ulannyñ yomağı. Qarayım halq yomağı*. W: *Stežkami premudrych kazok. Narodni kazky*, Kyjiv: 86–99.
- Kefeli, R[achil?]. S. 1910. *Atalar sozy*. Sankt-Peterburg.
- Kokenaj, Boris. 1933. *Ata sezleri Kryrymly Karajlarnyn*. „Karaj Awazy” 8: 19–22.
- Kozłowska, Maria. 2006. *Słownik turecko-polski. Türkce-Lehçe sözlük*. Warszawa.
- Kösoğlu, Nevzat (red.). 1997. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. T. 13. *Bulgaristan Türk Edebiyatı*. Ankara.
- Kösoğlu, Nevzat (red.). 1999. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. T. 13. *Kırım Türk-Tatar Edebiyatı*. Ankara.
- Крымскотатарский онлайн словарь*, <http://medeniye.org/ru/lugat> (dostęp: 2017-03-20).
- Kúnos, Ignác. 1889. *Oszmán-Török Népköltési Gyűjtemény, Masodik Kötet: Oszmán-Török Népmesék és Népdalok*, Budapest.
- Kunos, İgnac [= Kúnos, Ignác]. 1998. *Türk Halk Türküleri*. İstanbul.
- Muhtar, Reşit. 2013. *Kilis Halk Kültüründe Türküler, Hikayeleri ve Oyunlar*. İzmir.
- Radlov, Vassilij. 1896. *Obrazcy narodnoj literatury severnych tjurkskich plemen / Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. T. VII: *Narečiä Krymskago poluostrova / Die Mundarten der Krim*. St. Petersburg.
- [Radlov, Vassilij (ed.)] [1888] *קוללֵאנילן אראסינדא קוללֵאנילן* [1888]. *יענה קרימדאגי קראימלר אראסינדא קוללֵאנילן* [1888]. *מגומא. היבאייטלר זרפו מסלילר טפמאֵאלר טפמאֵאלר טכרלאמאלר וא טורכולרדיר* [S. Petersburg].
- Shapira, Dan. 2002. „*Pesn' o Mangupe*” 1793 goda: *Neizvestnyj istočnik po istorii karaimov Kryma*. „Vestnik Evrejskogo Universiteta. Istoriä, Kul'tura. Civilizaciä”, 7 (25): 283–294.
- Şıçamn Methi. 1970. Hüseyin Sakallı; Yalvaç; Isparta, Yalvaç, Körküler Beldesi'ne ait tir. Erdoğan Fındıkoğlu derlemiştir (05.03.1944). *Folklor*, Türk Folklor Kurumu, Ağustos-Eylül-Ekim 1970, Yıl: 2, Sayı: 16–17–18: 56–57; <http://www.turkudostu.net/page/33/> (dostęp: 2017-04-20).
- Smętek, Dorota. 2015. *Analiza porównawcza krymskokaraimskich piosenek ludowych*. „Almanach Karaimski” 4: 33–45.
- Sulimowicz, Anna. 2016. *A record of living Karaim folklore in 1960s Crimea. The copybooks of Yosif Kefeli*, „Almanach Karaimski” 5: 159–174.
- Turhan, Salih. Can, Taner. 2007. *Ordu Türküleri*, Ankara: 203.
- Yaşar Kemal. *Sarı Defterdekiler*. 2007. *Folklor derlemeleri*. Alpay Kabacalı (opr.). İstanbul (pierwsze wydanie 1997).
- Zajączkowski, Ananiasz. 1939. *Tatarsko-karaimskie piosenki ludowe z Krymu (t. zw. çin)*, „Rocznik Orientalistyczny” 14: 38–65.
- Zajączkowski, Włodzimierz. 1959. *Die krimkaraimischen Sprichwörter*. „Folia Orientalia” 1: 57–61.
- Zajączkowski, Włodzimierz. 1961. *Z poezji ludowej tatarsko-karaimskiej na Krymie*. „Rocznik Orientalistyczny” 24, 2: 119–147.

Facsimile

I. Medżuma tzw. Tajmaza, koniec XIX w. (?), JSul.I.21 fol. 22 verso

2. Medzuma Azarii Babowicza, 1864-1867, JSul.I.28, fol. 95 verso

3. Zeszyt J. Kefelego, 1964 r., JSul.I.55.09 fol. 60 verso – 61 recto (s. 121–122)

